

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ СООБЩЕНИЯ

ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ *Ա ԲԱՂԱԶԱՅՆԸ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

Բանասիր. գիտ. թեկնածու Մ. Ա. ԱՂԱՖԵԿՅԱՆ

Հնդեվրոպական նախալեզվում բառակազմում ձայնավորից առաջ, ձայնավորների միջև և բառավերջում ձայնավորից հետո *Ա-ն ոչ վանկարար բաղաձայն էր¹:

Բառակազմում ձայնավորից առաջ հնդեվրոպական *վ-ի դիմաց հայերենում ունենք գ-ով բաղաձայնի ձևեր, ինչպես՝ զարուհ < *uesr-, գիցի < *uoinjom, գեղմ < *uelm, գեղ < *uelgh/dh-, գոր < *uerg-, գեմ < *ueld-, գև < *uedō- և այլն: Սակայն կան մի շարք բառեր, որտեղ այդ նույն դիրքում հնդեվրոպական այլ լեզուների շրթնատամնային v-ին (որոշ լեզուներում՝ b, gu) հայերենում նույնպես համապատասխանում է վ, այսպես՝ վառեմ, լիտվ. virti, հին սլավ. variti «եփել», խեթ. uar- «ալրել, վառել», վեց, հուն. (բարբառ.) Fēz «վից», վիր, հին հնդկ. vīti- «ձի», վեր «վերք», հին հնդկ. vṛaṇā «վիրք, քերթվածք», ուստ. рана և այլն: Կան նաև մի քանի բառեր, որտեղ նշված դիրքում հնդեվրոպական *վ-ի դիմաց հայերենն ունի գրո կամ ք, կ բաղաձայններ, բայց դրանք ակնհայտորեն ուշ շրջանում հայերենի վրա այլ լեզուների ազդեցության արդյունք են, ուստի դրանց քննությանն այստեղ չենք անդրադառնում²:

Այն փաստը, որ այլ լեզուների բառակազմում հնդեվրոպական ոչ վանկարար *վ ունեցող բառերին հայերենում համապատասխանում են և՛ գ-ով, և՛ վ-ով սկսվող ձևեր, տարբեր մեկնությունների առիթ է տալիս: Ա. Մեյեն, օրինակ, հայերեն երկու բաղաձայններն էլ անմիջապես բխցնում է հնդեվրոպական ոչ վանկարար *վ-ից: Նա գրում է. «Բառակազմում հնդեվրոպական w-ն վերածվում է պայթականի և դառնում ց³, ինչպես բրետոներենում, որտեղից էլ՝ գ, կամ դառնում է վ»³:

Լեզվում միևնույն դիրքում իրարից տարբեր երկու հնչյունական օրենքներ միաժամանակ չեն գործում: Այսինքն՝ չէր կարող բառակազմում հնդեվրոպական *վ-ն հայերենում միաժամանակ դառնալ և՛ գ, և՛ վ: Թվացող հա-

¹ Ինչպես մյուս ձայնորդները, *Ա-ն նույնպես հնդեվրոպական նախալեզվում ուներ դիրքային բաղաձայնություն, այսինքն՝ կարող էր լինել ձայնավոր, ձայնորդ, բաղաձայն: Այստեղ քննում ենք բաղաձայնային դիրքում *վ-ի արտացոլումը հայերենում:

² Տե՛ս Գ. Բ. Ժառուկյան, Очерки по истории дописменного периода армянского языка, Ереван, 1967, стр. 268, 297.

³ A. Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, Vienne, 1936, p. 49.

կասությունը առաջ է գալիս այն բանի հետևանքով, որ նոր սկսված օրենքը ինչ-ինչ պատճառներով (հնչյունական մեկ այլ օրենքի հակազդեցությամբ) կես ճանապարհին կանգ է առնում՝ ամբողջական ընդգրկում չստանալով: Հնարավոր է նաև, որ այդ հնչյունները տարբեր ժամանակներում գործած օրենքների արդյունք են, բայց հետագայում, հաճախ չկարողանալով այդ օրենքների ժամանակագրական հաջորդականությունը վերականգնել, դրանք տեղադրում ենք ժամանակային միևնույն հատվածում:

Բառասկզբում *u>զ հնչյունափոխությամբ բառերը մեծ թիվ են կալմում և, որ կարևոր է, հավաստի ստուգաբանություններ ունեն: Մինչդեռ վ-ով բառերը հաճախ դժվար է լինում մյուս լեզուների համապատասխան բառերի հետ միևնույն նախածանցին հանգեցնել: Ուստի լեզվաբանների մեծ մասը հայերենի համար կանոնական է համարում բառասկզբի հնդեվրոպական *u-ին ետևալեզվային գ համապատասխանությունը: Հետևաբար վ-ով ձևերը կամ հնդեվրոպական նախալեզվի վերապրուկներ են հայերենում, եթե, իհարկե, բավարար չափով համոզիչ են դրանց ստուգաբանությունները, կամ էլ արդյունք են այլ լեզուների ազդեցությունների, որոնց համար «մասնավորապես պետք է նշել իրանական, գուցե հին անատոլիական աղբյուրներ»⁴:

Այս հարցում մի փոքր այլ դիրք է գրավում Ս. Մանը: Նա նույնպես հնդեվրոպական բաղաձայն *u-ի համար հայերենում հիմնական օրենք է համարում *u>զ հնչյունափոխությունը: Սակայն, ըստ նրա, բացառություն կալմող վանդեմ, վանեմ, վառ, վտակ, վայր բառերում վ-ն *apo-, իսկ վեռ բառում *upo- հնդեվրոպական նախդիրներին հանգող տարր է, որ կարելի է բացատրել որոշ դիրքերում (տվյալ դեպքում միջձայնավորային) հայերենին հատուկ *p>վ (ւ) հնչյունափոխությամբ⁵:

Բացի այն, որ նշված բառերի ստուգաբանությունները որոշ չափով կամայական բնույթ են կրում, պարզ չէ նաև *apo-, *upo->վ անցման հաջորդական ընթացքը: Եթե ձայնավորների միջև *p>վ հնչյունափոխությունը տեղի է ունեցել Ս. Մանի կանխադրած *apo-ondh, *apo-an, *apo-ar, *apo-tak նախածանցում, ապա գոնե բառասկզբի ձայնավորը պետք է պահպանվեր, ինչպես նման այլ դեպքերում (հմմտ. առն<*opno-, եւ <*epi, առել<*obhel-): Իսկ եթե ընդունենք, որ այդ նախդիրները, նախապես կորցնելով բառասկզբի ձայնավորները, դարձել են *p, ապա, ենթարկվելով նախապատմական շրջանի բառասկզբում ձայնավորից առաջ հայերենին հատուկ հնչյունական օրենքին, վերը նշված բառերում վ-ի փոխարեն պետք է ունենայինք ու կամ զրո: Դրանք նաև հնդեվրոպական այլ լեզուներից հայերենին անցած նշված նախդիրներով (ձայնավորները նախապես կորցրած) բառեր չեն, որովհետև ավելի ուշ շրջանում բառասկզբում ձայնավորից առաջ դիրքում *p-ն թրեւ հնչյունափոխության չի ենթարկվում: Ուստի Ս. Մանի վերը նշված բացատրությունը համոզիչ չէ:

⁴ Г. Б. Джаукян, *նշվ. աշխ.*, էջ 297:

⁵ Stuart E. Mann, *Armenian and Indo-European (Historical Phonology)*, London, 1963, p. 68.

Բաղաձայնից հետո ձայնավորից առաջ դիրքում հնդեվրոպական *u-ի համար որոշ լեզվաբաններ ենթադրում են երկար վանկից հետո *uu փոխակերպում⁶։ Սակայն հայերենում նշված դիրքում *u-ի այդպիսի (կրկնակ) արտասանության հետքեր այս կամ այն չափով չեն պահպանվել։ Այն արտացոլված է միայն որպես բաղաձայն, ընդ որում այստեղ նույնպես տեղի է ունեցել *u > q հնչյունափոխություն⁷։ Բայց հետագայում q-ն կրել է հարակից բաղաձայնի ազդեցությունը, այսպես՝ *su > p, որի համար ենթադրվում է *su > *hu > *hg > p հաջորդական անցում, օրինակ՝ *suesor- > pnyr, *suop-nos- > pnel, *du > *dg > *rk > երկ, *duo(u) > երկու, *dua-ro- > երկար, *mel-du-i- > մեկը > մեղկ, *ku-ն սովորաբար տալիս է շ, օրինակ՝ *ekuō- > եշ, *kuon- > շուկ, թեև բառում մեկ այլ *k-ի կամ *t-ի առկայության դեպքում *ku կապակցությունը տալիս է սկ, այսինքն՝ q (< *u)-ն u-ից հետո իլտնում է՝ առանց նրա հետ միանալու⁸, հմմա. *kuon-to- > սկուկ, *kuekura > սկեսուր և այլն։

Հնդեվրոպական ընդհանրության շրջանում հավանաբար ածականին սաստկական երանգ հաղորդելու համար տվյալ բառի այս կամ այն բաղաձայնը արտասանվում էր կրկնակ ձևով, որ ընդհանրապես ժողովրդախոսակցական լեզուներում տարածված երևույթ է։ Ա. Մեյեն գտնում է, որ այդ նույն պատճառով կրկնակ արտասանություն էին ստանում նաև ձայնորդները։ *eu, *ou, *au երկբարբառների ձայնորդ *u տարրի կրկնակ արտասանության հետևանքով որոշ դեպքերում այդ երկբարբառները հաջորդված են *u բաղաձայնով, որ հայերենում ավել է գ, ինչպես՝ *steuua- > ստոյգ, *auu- > աւգն, «օդնություն», աւգուտ⁹։

Բառամիջում միջձայնավորային դիրքում հնդեվրոպական ոչ վանկաբար *u-ի դիմաց հայերենում առկա են և՛ գ, և՛ լ (վ) հնչյունները, որ դարձյալ լեզվաբանների մոտ տարբեր մեկնությունների տեղիք է տալիս։

Հ. Պեդերսենը գտնում է, որ «երկու ձայնավորների միջև գտնվող հնդեվրոպական v տառը՝ հայերենի մեջ վ, լ ձայնը կպահե, եթե բառին վերջը ինչ, ապա թե ոչ՝ գ-ի կփոխվի. հմմտ. կո-վ և կո-գի, արե-լ, արե-գակն և այլն»¹⁰։

Հետագայում այդ եզրակացության են գալիս նաև այլ լեզվաբաններ։ Վ. Պիդանին, օրինակ, նույնպես այդ կերպ է բացատրում լ (վ)-ով և գ-ով ստուգաբանական զուգաձևերը։ Միջձայնավորային դիրքում հնդեվրոպական *u- > գ, իսկ բառավերջում *u > լ (վ) օրենքը գործել է նախադրաբարյան

⁶ Sht. О. Семереньи, Введение в сравнительное языкознание, М., 1980, стр. 121. А. Мейе, Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков, М.—Л., 1938, стр. 141. F. Edgerton, The semivowel phonemes of Indo-European, „Language“, 1962, vol. 38, № 4, p. 352—359.

⁷ Ավելի մանրամասն տե՛ս Մ. Աղաբեկյան, Հնդեվրոպական ձայնավոր և ձայնորդ *u-ն հայերենում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1981, № 8, էջ 59։

⁸ Г. Б. Джаукян, նշվ. աշխ., էջ 228։

⁹ A. Meillet, Etudes de linguistique et de philologie arméniennes, t. II, Louvain, 1977, p. 177—179.

¹⁰ Հ. Պեդերսեն, նախատ մը հայերեն լեզվի պատմության, Վիեննա, 1904, էջ 4։

հայերենում բառի վերջին վանկի (կամ ձայնավորի) անկումից հետո, որով և բացատրվում է հնդեվրոպական վերականգնված ձևերում միջձայնավորային **-u-*ի դիմաց հայերենում *ւ* (*վ*)-ի առկայությունը փառար (հմմտ. *կով< *g^uouo-*, հաւ< **auos-* և *ալւն*)¹¹,

Չ. Բոլոնյեզին հայերենում իրանական առաջին փոխառությունների հա-
րաբերական ժամանակագրությունը որոշելիս, այլ փաստերի հետ միասին,
ելնում է նաև այս վարկածից: Ըստ նրա թեպետ հնարավոր չէ պարզել բա-
ռասկզբի **-u>*զ և բառամիջի **-u-*>զ անցումները հաջորդե՞լ են միմյանց,
թե՞ միաժամանակ են տեղի ունեցել, բայց ակնհայտ է հետևյալ հաջորդա-
կանությունը. 1) նախապատմական շրջանի հայերենում բառի վերջին վանկի
անկում, 2) բառամիջում **-u-*>հայ. *զ*, 3) իրանական փոխառությունների
թափանցում հայերեն¹²,

Եթե ընդունենք, որ **-u-*ի շրջնային-առաջնալեզվային արտասանությունը
հայերենում պահպանվել է բառավերջում՝ ետնալեզվային *զ*-ի փոխարկվե-
լով մյուս դիրքերում, ապա ինչպե՞ս բացատրել **-u>*զ հնչյունափոխությունը
յազ, սազ, ծունզ, արեզ¹³ և նման տիպի բառերում, երբ ընդունված ստուգա-
բանությունների համաձայն այդ բառերը նույնպես կորցրել են հնդեվրոպա-
կան վերջին վանկերը կամ ձայնավորները:

Հ. Պեդերսենի հիշյալ վարկածը Ա. Մեյեն համարում է ո՛չ հերքելի, ո՛չ
ապացուցելի, քանի որ բերվող օրինակները կարելի է ստուգաբանել և՛ այն-
պես, որ հնդեվրոպական **-u-*-ն ունենա միջձայնավորային դիրք, և՛ ալնպես,
որ այն գտնվի ձայնորդով հաջորդված դիրքում, ինչպես կոգի< **g^uouiyō-*
և **g^uouyo-*, արեզ< **reu-* (հմմտ. հին հնդկ. *ravih*) և **reyē/o**, տայզր
աայզր< **daiuer-* և **daiur*: Այդ վարկածն ընդունելու դեպքում ըստ Ա. Մեյեի
պետք է հրաժարվել հովիւ< **ouī-pa-* և գովեմ¹⁴, հին սլավ. *gověti* հրա-
պուրիչ ստուգաբանություններից¹⁵: Իսկ ավելի ուշ նրա տեսակետն այս հար-
ցում բավական հստակ է: «Ձայնավորների միջև կանոնավորապես *ւ* (*վ*) է՝
տիւ, հմմտ. սանսկր. *divé-dive* «օրեցօր», կով, սեռ. կովու, հմմտ. սանսկր.
gavah, հուն. βό[F]ῆς, լատին. *bouis* և *ալւն*: Իսկ *զ*-ն նույն ձևով ի հայտ
է գալիս ձայնորդներից առաջ՝ կոգի (կովի արտադրածը), հմմտ. սանսկր.
gāvyah «կովի», տայզր, հմմտ. սանսկր. *devār-*, հուն. δαίρ, լիտվ. *dėveris*,
լոգանամ, հմմտ. հուն. λαῶν, լատին. *lauō*, այստեղ *զ* դարձած **w-*ն

¹¹ V. Pisanì, Studi sulla fonetica dell'armeno, I, „Ricerche Linguistiche“, Roma, 1950, I, p. 182—185.

¹² G. Bolognesi, Ricerche sulla fonetica armena, „Ricerche Linguistiche“, 1954 III, p. 129—131.

¹³ Թեպետ բառավերջում **-u>*զ վարկածի կողմնակիցները գտնում են, որ արեզ ձևը
ինքնուրույն գործածություն չի ունեցել, այլ արեւ բառի *ւ*-ն արեւակն բարդությունում օրինա-
չափորեն տվել է *զ*, բայց պակաս համոզիչ չեն և այն պնդումները, որ արեզ-ը արեւ-ի հին
սեռականի ինքնուրույն ձևն է (արեւու-ն ուշ ձև է): Տե՛ս H. Eichner, Die urindo-
germanische Wurzel **H₂ reu* „heil machen“, „Die Sprache“, 1978, 24, 2, S. 147—149:

¹⁴ Ավելի համոզիչ է Հ. Աճառյանի ստուգաբանությունը, որով գով արմատը համարվում է
իրանական փոխառություն: Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. I.
Երևան, 1971, էջ 582:

¹⁵ A. Meillet, Les dialectes indo-européens, Paris, 1908, p. 72—73.

դտնմում է v-ից, r-ից, u-ից առաջ, բայց պայմանների մանրամասն ի հայտ չի գալիս¹⁶։

Սակայն, ինչպես վերը նշվեց, այդ նույն օրինակներով (կոգի. տայգր) Ա. Մեյեն առարկում էր Հ. Պեդերսենին։ Ինչ վերաբերում է լոգանամ ու նրա նման ագածիմ, ագանիմ և այլ բայերի -ան- ածանցին, ապա այն կարող է ոչ թե անմիջապես բխել հնդեվրոպական *-n- բայական միջաժանցից, այլ արմատին ավելացած լինել հայերենի հոդի վրա, որովհետև հետագայում այդ ածանցը համաբանությամբ ընդունել են նաև ոչ հնդեվրոպական ծագում ունեցող բայարմատները։ Բացի այդ, արդյոք մեզ հայտնի՞ է, որ *u > q հնչյունափոխությունը տեղի է ունեցել նախքան հնդեվրոպական վանկարար *h-ի հայերենում ա ձայնավոր ստանալը։ Թույլ *ə ձայնավորով նախորդված 'n՝ *louən-, Ա. Մեյեն, իհարկե, տվյալ դեպքում չի ենթադրում, այլապես իր իսկ օրենքով պետք է ունենայինք *լովանամ։ Ուրեմն լոգանամ բայի հնդեվրոպական նախալեզվին հանգեցվող հնարավոր նախաձևն է *louən-։ Սակայն նախ պետք է ապացուցել, որ *louən- նախաձևից հայերենում եղել է *logn-, ապա՝ լոգան-ամ, այլապես *louən- > *louan- ձևից հենց Ա. Մեյեի վարկածով պետք է լիներ *լովանամ (միջձայնավորային դիրքում, ըստ Ա. Մեյեի, *u > լ)։ Իսկ վանկարար *լ, *լ, *ղ, *ը ձայնորդների ձայնավոր հնչյուն ստանալու երևույթը նույնպես վերագրվում է նախապատմական շատ վաղ անցյալին, որով հին տարածքները որոշելու փորձեր են արվում՝ նայած ձայնավորի որակին (in, un, on, an և այլն)¹⁷։

Պետք է նշել նաև, որ հայերենի և հնդեվրոպական այլ լեզուների որոշ բառերի համեմատությունից պարզվում է, որ այդ բառերում *u-ին հանգող գ-ն նախապես եղել է միջձայնավորային դիրքում, ինչպես՝ սագ (ի-ա) գալլ. cavanus, ռուս. сова, հին վերին գերմ. huwo «բու» համապատասխանությամբ ենթադրել են տալիս հնդեվրոպական *kaua- նախաձև, դեգեր, դեգերել, հին ֆրիզերեն dwiith «թափառել, մոլորվել», լիտվ. dūlinėti «աննպատակ այս ու այն կողմ շրջել՝ ման գալ» համեմատությունից հայերեն բառերի համար ենթադրելի է *dheuer- նախաձև (դեւ արմատի կողքին, հմմտ. դեդեիմ)։

Այս հարցում Ա. Մեյեի կարծիքին է հետևում նաև Հ. Աճառյանը¹⁸։

Ս. Մանր գտնում է, որ միջձայնավորային դիրքում հնդեվրոպական *u-ն հայերենում նույն դիրքում և վերջում մնում է u (վ)։ Բայց բերված հայերեն օրինակներում u (վ) բաղաձայնը միայն բառավերջում է, ինչպես՝ արե, կով, ձև և այլն¹⁹։ Այստեղից նա առանձնացնում է *euos հնչյունակապակցությունը, որը, ըստ նրա, հայերենում դառնում է nr, անկախ այն բանից՝ այդ

¹⁶ A. Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, p. 50.

¹⁷ Sht. Вальтер Порциг, Членение индоевропейской языковой области, М., 1964, стр. 102—104.

¹⁸ Հ. Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Երևան, 1971, հ. 6, էջ 492։

¹⁹ S. E. Mann, նշվ. աշխ., էջ 55։

հնչյունակապակցությանը նախապես հաջորդել է *-r ածական կամ *-ro ածանց²⁰։

Հատկապես հնդեվրոպական *ouo և *euo հնչյունակապակցություններում *u-ն որոշ բարբառներում ընկել է, և տեղի է ունեցել երկու ձայնավորների միացում, ինչպես՝ *kouo > հայ. սոր «անցք, խոռոչ», հին հնդկ. śo-tha- «ուռնցումը, փքվելը», բայց՝ լատին. cavus «դատարկ», caverna «փոս, քարայր», հուն. χῶρος «ճեղք, անցք», լատվ. šāva «ծառի ճեղք կամ խոռոչ», *neuo-/nouo > հայ. նոր, բայց՝ լատին. nover-ca «խորթ մայր», հին հնդկ. nāva-, հին սլավ. novъ «նոր» և այլն։ Որոշ լեզվաբաններ այս երևույթի սկիզբը հանդեսնում են հնդեվրոպական լեզվաընդհանրության շրջանին²¹։ Ինչ վերաբերում է հայերեն այդ տիպի որոշ բառերի r-ի առկայությանը, ապա Մանը հավանաբար ենթադրում է հնդեվրոպական *s-ի (տվյալ դեպքում նա կանխադրում է *ouos, *euos հնչյունակապակցություններ) հայերենում r հնչյունափոխություն։ Սակայն հայերենում հնդեվրոպական և այլ ծագում ունեցող s-ի ոտտացիզմի երևույթը քիչ թե շատ հավաստի փաստերով հաստատված չէ։ Մինչդեռ հենց վերը նշված այլ լեզուների օրինակներում համապատասխանաբար առկա է *-ro ածանց, որը թույլ է տալիս հայերեն այդ բառերի համար կանխադրել *-ro ածանցով (կամ *-r ածականով) նախաձևեր։ Ս. Մանը, փաստորեն, այս վերջին դեպքն ընդհանրացրել է և նույն օրենքի տակ է առել այնպիսի բառեր (ծոռ «կոծոխուր», ծոռ «հյութ», ձոռ, գոռեմ, մոլոռ, մոլառ, փոռ), որոնց համար կանխադրվող նախաձևերում միշտ չէ, որ կարելի է հենց իր իսկ բերած այլ լեզուների բառերով *euos հնչյունակապակցություն վերականգնել։ Բացի այդ, նշված օրինակներում *s-ն հնչյունափոխության պետք է ենթարկված լիներ ոչ թե *u-ի, որ շատ վաղ սղվել է, այլ հարակից *o-ի ազդեցությամբ։ Այնինչ *o-ի մոտ *s > r հնչյունափոխության այլ դեպք Ս. Մանը չի դիտում, որն ինքնին կասկածի տակ է առնում արդ վարկածը²²։

Ջ. Գրեպինը սահմանում է հայերենում հնդեվրոպական *u-ի արտացոլման հետևյալ օրինաչափությունները։ «1. *-ewo- և *-ewa- հաջորդականության համար նկատվում է *-w--ի և հետագայում մի ձայնավորի անկում։ 2. Ձայնավորից առաջ (վերջին վանկի անկումից հետո) և ձայնեղից հետո *w-ն (*-Rw) հայերենում տալիս է q: 3. Մյուս դեպքերում հնդեվրոպական *w-ն հայերենում տալիս է r, բացառությամբ n-ից հետո դիրքի, որտեղ առկա է վ»²³։ Սրանց հակասող օրինակներ կարող են թվալ թովեմ, շոեմ, տեեմ, վառեմ, հովիւ բառերը։ Սակայն դրանց քննությունից գալիս է այն եզրակացության, որ թովեմ-ում վ-ն ձայնավորների միջև է հետնաբար, քանի որ նա-

²⁰ Նույն տեղում, էջ 52։

²¹ Ըստ Ա. Ս. Մելնիչուկի վանկահնչյութի տեսության այդ երևույթն իր արմատներն ունի հնդեվրոպական ընդհանրության վաղ շրջանում։ Տե՛ս Ա. Ս. Мельничук, О генезисе индоевропейского вокализма, «Вопросы языкознания», 1979, № 5—6.

²² S. E. Mann, նշվ. աշխ., էջ 52։

²³ J. Greppin, The Armenian Reflexes of IE *w and *y, «Revue des études arméniennes», Paris, 1972, t. IX, p. 74.

խապես բայի ներկան ունեցել է ձայնավորազուրկ հիմք՝ t'cwmi. շուեմ (տա-
ռադարձում է cvem)²⁴ բառի ստուգաբանությունը կասկածելի է, որովհետև
վերջինիս ցեղակից համարվող սանսկրիտի cyávate «շարժվել, գնալ» ձևը
հնչյունական նրա հետ անհամատեղելի է. տեւեմ-ը նախահայերենի *tew-
անվանական արմատից երկրորդաբար ստեղծված բայաձև է. վառեմ-ը ամե-
նայն հավանականությամբ իրանական փոխառություն է: Միայն հոմի բառի
վ-ն է մնում առեղծվածային, իսկ բառավերջի ւ-ն համարում է *-tor ածան-
ցի մնացորդ (*powi-tor)՝ *t > ւ հնչյունափոխությամբ²⁵:

Վերն արդեն խոսվել է ձայնավորների միջև *u-ի անկման երևույթի
մասին: Ինչ վերաբերում է *u > q և *u > ւ (վ) օրինաչափությունը, ապա հե-
ղինակը փաստորեն կրկին առաջ է քաշում Հ. Պեդեշանի և մյուս լեզվա-
բանների վերը նշված վարկածը՝ միայն *u > q անցման համար ավելացնե-
լով *-RW դիրքը, որով, գուցե, կցանկանար բացատրել, ասենք, ծուց >
*gonui- ձևը: Զ. Դրնպինը հատուկ նշում է նաև վ-ի գործառություն ունենալը՝
ո-ից հետո դիրքը: Մենք այստեղ հարկ չենք համարում անդրադառնալ զրա-
բարյան ւ և վ նշանների արտասանության վիճելի հարցերին. դրանք միևնույն
հնչյունի զրային տարբերակներն են եղել, թե՞ տարբեր հնչյունների զրային
նշանները: Մեզ հետաքրքրում է հնդեվրոպական *u-ի, որն, ինչպես ենթա-
դրվում է, ունեցել է շրթնային արտասանություն, շրթնային՝ ւ (վ) և ոչ շրթնա-
յին՝ q արտացոլումը հայերենում:

Հայերենում հնդեվրոպական *u-ի արտացոլման վերաբերյալ վերը նըշ-
ված վարկածներից Հ. Այխները տեսակետը շեղվում է հիմնականում *u > ւ (վ)
օրինաչափության բացատրությունում: Նա, հենվելով այն փաստի վրա, որ
ւ (վ)-ով վերջացող բառերի բավական մասը հոլովվում է ու հոլովմամբ, են-
թադրում է, որ հայերենը հնդեվրոպական *u-ի դիմաց ւ (վ) բաղաձայնն ունի
միայն այն դեպքում, երբ նախահայերենում այդ *u-ին հաջորդել է *u ձայ-
նավորը²⁶: Ըստ այսմ պետք է եզրակացնել, որ հայերենում ւ (վ)-ով վերջա-
ցող բառերի ու հոլովիչը գալիս է հնագույն շրջանի «նախահայերենից» (ինչ-
պես հեղինակն է կոչում) և, իհարկե, այն եղել է նախքան *u > q հնչյունա-
կան օրենքը, քանի որ խանդարել է այդ դիրքում *u-ի գ դառնալուն:

Սակայն պետք է ենթադրել, որ ւ (վ)-ով վերջացող բառերի ու-ով հո-
լովվելը ավելի ուշ հայկական հողի վրա առաջացած երևույթ է, քանի որ այս
հարցում հնդեվրոպական որևէ լեզու հայերենի հետ ընդհանրություն չի ցու-
ցաբերում: Դրան հակառակ քիչ չեն այն բառերը (նաև ու-ով հոլովվող), որոնք
հոլովվում են ու հոլովմամբ, որն իր արմատներն ունի հնդեվրոպական նախա-
լեզվում: Հ. Այխները նույնպես գտնում է, որ հոլովային հիմքերի փոխան-
ցումները հայերենում հազվագյուտ երևույթ չեն: Բայց եթե ենթադրենք, որ

²⁴ Այս բառում շու արմատի բաղադրման հետևանքով ու-ի շրթնատամնային վ արտա-
սանությունը ուշ շրջանի է և հնդեվրոպական u-ից չի բխում:

²⁵ J. Greppin, նշվ. աշխ., էջ 71—74:

²⁶ H. Eichner, նշվ. աշխ., էջ 150—155:

*վ>զ անցման ժամանակ այդ բառերի հոլովային հիմքերն արդեն *վ-ից հետո ունեն ու, որի հետևանքով շրթնատամնային *վ-ն գ-ի չի փոխվել, ապա ինչպես՝ բացատրել այն դեպքերը, երբ լ (վ)-ով վերջացող բառերը ունեն մի-այն ո-ով հոլովային հիմքեր (կիւ, հով, ձեւ, քիւ, ստեւ, ցիւ): Ուրեմն *վ>ւ (վ) օրինաչափությունում ու հոլովիչին հատուկ դեր հատկացնելը համոզիչ չէ:

Այլ լեզվաբաններ էլ գտնում են, որ այս դիրքում (միջձայնավորային) հնդեվրոպական *վ-ի դիմաց հայերենում գ և լ (վ) հնչյունների համար որևէ օրինաչափություն սահմանելը դժվար է՝ եղած նյութը բավարար չափով ուսումնասիրված չլինելու պատճառով և արձանագրում են միայն առկա փաստը²⁷:

Եթե մի կողմ թողնենք հնդեվրոպական բաղաձայն *վ-ի բառավերջի դիրքը, որ հատկապես հայերենի համար ճշտորեն վերականգնել զրեթե հնարավոր չէ՝ շեշտահաջորդ վանկերի անկման պատճառով, հարցի պատասխանը կարելի է գտնել *վ-ին հանգող հայերենում գ-ով և լ (վ)-ով վերջացող բառերի հոլովային հիմքերի ուսումնասիրության: Դժվար չէ նկատել, որ լ (վ)-ով բառերը հոլովվում են ո կամ ու հոլովմամբ՝ ձեւ, -ոյ, հաւ, -ու, -ոյ «պապ», հաւ, -ու, նաւ ոյ, -այ «թռչուն», հով, -ոյ, կիւ, -ոյ, կով, -ու, ստեւ, -ոյ «անասունի՝ ուղտի բուրդ», արեւ, -ու և այլն: Մինչդեռ գ-ով վերջացող բառերը պատկանում են ի կամ ի-ա հոլովման, օրինակ՝ սագ, ի-ա, արեգ, -ի, ստոյգ, ի-ա, ծուկգ, ի-ա և այլն: Այս օրենքից շեղվում է երկու բառ. հոգ, -ոյ «հոգս» (որի համար Հ. Աճառյանի կողմից հնդեվրոպական *peu- «փշել» արմատին հանգող *rou- նախաձև կանխադրելը մեղ կասկածելի է թվում այլ լեզուներում իմաստային համապատասխանություններ չունենալու պատճառով)²⁸ և յագ (որը ո հոլովմանն է ենթարկվում հետնաբար)²⁹: Տիւ բառը ինչ-ինչ պատճառով ստացել է հոլովային մասնիկավոր հիմք՝ տու(ը)նջեան: Ժիշտ է, հայերենում բավական արմատներ պահպանվել են բաղադրյալ ձևերով կամ որպես բայարմատներ, ինչպես՝ հովիւ, դեգեր, տեւմ և այլն, որի հետևանքով նրանց հոլովային հիմքերի մասին որևէ ստույգ բան ասել չենք կարող: Սակայն եղած օրինակներն էլ բավարար են որոշ եզրակացության հանգեցնելու համար:

Հայերենում ո ձայնավորահանգ հոլովումը ծագում է հիմնականում հընդ-եվրոպական *o թեմատիկ (հիմքակազմ) ձայնավոր ունեցող կամ *-ro, *-lo, *-no, *-uo, *ko և նման տիպի այլ վերջածանցներով բաղադրված բառերի հոլովումից: Թեք հոլովներում շեշտը հաճախ րնկնում էր վերջավորությանը նախորդող ձայնավորի, տվյալ դեպքում *o-ի վրա³⁰: Այս տիպի հոլովումը հնդեվրոպական նախալեզվում, որի զարգացման ավելի ուշ շրջանին են վե-

²⁷ Մենք քննել ենք առավել հիմնավորված տեսակետները, մյուսները տե՛ս J. Greppin, նշվ. աշխ. և H. Eichner, նշվ. աշխ.:

²⁸ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, Երևան, 1977, էջ 106:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 376:

³⁰ Տե՛ս A. Meillet, Esquisse d'une grammaire comparée de l'arménien classique, p. 70. Գ. Զահուկյան, Հին հայերենի հոլովման սխեմներ և նրա ծագումը, Երևան, 1959, էջ 230:

րագրում այն, լայն ընդգրկում ունեն և հայերենում նույնպես բառերի մեծ խումբ է ներառում: Ուստի հարց է ծագում՝ ինչո՞ւ պետք է այդ հոլովման պատկանեն հ.-ն. բաղաձայն *վ-ին հանգող և (վ)-ով, բայց ոչ գ-ով վերջացող բառերը, եթե դրանք ձևաբանական որևէ այլ հատկանիշով կամ իմաստալիսն դաշտով առանձին խմբեր չեն կազմում: Բառավերջում հնդեվրոպական *վ պարունակող հայերեն բառերը, ունենալով տարբեր հոլովային հիմքեր, բաժանվում են երկու խմբի, որոնց համար բառավերջի և (վ) և գ հնչյուններից բացի այլ տարբերակիչ հատկանիշներ չենք գտնում:

Հնդեվրոպական *վ-ից ծագող և (վ)-ով վերջացող բառերի մի մասը, հնարավոր է, գալիս է *-ո- թեմատիկ հիմքով (որին նախորդել է *վ-ով վերջացող արմատ), մեկ այլ մասը՝ *-վո ածանցով ձևերից, մյուսները՝ պարզապես *ո-ով հաջորդված միջձայնավորային *վ-ով որևէ նախաձևից, ինչպես՝ կով, հուն. առտ. βού, սևո. βού «կով. եզ», հին վերին գերմ. kuo, chuo «կով», հալ. «պապ» բառի համար վերականգնում են ընդհանուր *auos- նախաձև՝ լատին. avus «պապ», գոթ. awō «տատ», հալ. հուն. հոմ. γῆρος, γῆρος (<*γῆFός), հին վերին գերմ. nawa և այլն:

Հայերենում և (վ)-ով վերջացող բառերից մի քանիսի ու հոլովմամբ հոլովվելը հնդեվրոպական ընդհանրություն շրջանից չի գալիս: «Դրանք մեծ մասամբ սկզբնապես այլ հիմքեր են ունեցել»³¹: Հայտնի է, որ հնդեվրոպական *վ և *ծ (կարճ *ծ-ն՝ որոշ դիրքերում) ձայնավորներն են հայերենում տալիս ու: Հնդեվրոպական լեզուները և հայերենի համապատասխան բառերի համեմատությունից տվյալ դեպքում *վ-ին հաջորդող *վ-ով կամ *ծ-ով նախաձևեր չեն կանխադրվում: Բացի այդ, ինչպես վերը նշվեց, *euu, *ouu, *auu, այսինքն՝ ձայնավորից հետո երկու *վ-ով կապակցություններում առաջին *վ-ն երկբարբառի տարր է, իսկ երկրորդը՝ բաղաձայն, որ հայերենում արտացոլված է որպես գ: Կարծում ենք, որ այդ բառերը նույնպես թեք հոլովներում նախապես ունեցել են ու ձայնավորով հիմքեր, որ վկայում է նաև այդ բառերից մի քանիսի և՛ ու, և՛ ու հոլովումներին ենթարկվելու փաստը: Ընդհանրապես «ո և ու հոլովումներն իրար մերձ են, և բավական հաճախ իրար փոխարինում են»³²: Հայերենում և (վ)-ով վերջացող բառերի ու-ով հոլովվելու հակումը կարելի է բացատրել հենց շրթնային և (վ)-ի բնույթով, որի առնմանությունամբ ո-ն երբեմն արտաբերվելով նաև ու, փոխել է տվյալ բառի հոլովումը: Հնարավոր է նաև, որ այն հետագայում ոչ հնդեվրոպական որևէ տարածքի աղդեցություն է:

Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ միջձայնավորային դիրքում հնդեվրոպական *վ-ի հայերենում շրթնային արտասանության պահպանման համար որոշակի դեր է խաղացել նրան հաջորդող նախնական *ո ձայնավորը: Բայց հարց է առաջանում՝ ինչո՞ւ այստեղ *euo և *ouo կապակցություններում *վ-ն չի ընկել:

Միջձայնավորային *վ-ի անկման երևույթը, հնարավոր է, սկիզբ է առնում հնդեվրոպական ընդհանրության շրջանից, սակայն լեզուներում այն կա-

31 Գ. Զ ա հ ու կ յ ա ն, նշվ. աշխ., էջ 253:

32 Նույն տեղում, էջ 120:

րող էր ունենալ մասնավոր զարգացում: Հայերենի համար, օրինակ, նկատվում է հետևյալ օրինաչափությունը: Երբ արմատի միջձայնավորային *վ-ով հնչյունախմբին հաջորդում է մեկ այլ ձևույթ (մեծ մասամբ *-го ածանց կամ *-г ածական) *վ-ն չի պահպանվում. այսպես՝ արդեն նշված սոր և նոր օրվ-նակներին կարելի է ավելացնել նեարդ, հմմտ. հուն. νευρογ. լատին. nervus, ավ. snavarə «նյարդ, ջիղ», աղբիւր, սեռ. աղբեր < *աղբեւր, հմմտ. հուն. φρέ(F)αρ «ջրհոր, ջրամբար», ալիւր, սեռ. ալբեր < *ալբեւր, հմմտ. հուն. ἄλειρον «ալյուր» և այլն³³: Ինչ վերաբերում է *վ-ին հանգող և (վ)-ով վերջացող բառերին, ապա այդ հնչյունախմբին հաջորդող ձևույթով (ածանցով կամ ածականով) նախաձևեր հայերենի համար չեն ենթադրվում:

Հայերենում բառավերջի ո-ի՝ հարևան հնչյունի որակի վրա ազդելու փաստ կարելի է դիտել նաև ի-ով վերջացող բառերի ո հոլովման դեպքում ի > յ հնչյունափոխությունը՝ որդի-որդայ, հոգի-հոգայ: Թեպետ հնարավոր է նաև, որ և հնչյունն առաջացել է իո ձայնավորների միջև հորանջը փակելու պահանջով, բայց այդ հնչյունի շրթնային արտասանությանն, այս դեպքում, անպայման ո-ն նպաստել է (այլապես կունենայինք յ)՝ *-իւյ, ապա թույլ ի-ի անկմամբ՝ -ւյ³⁴:

Հին հայերենում և (վ)-ով վերջացող ոչ բոլոր բառերի ո-ով կամ ու-ով հոլովվելը կարելի է նախնական համարել: Հետագայում *վ > յ (վ) օրենքից հետո հայերեն թափանցած և (վ)-ով վերջացող բառերը նույնպես համաբանությամբ կարող էին ենթարկվել ո/ու հոլովման:

Այսպիսով, հնդեվրոպական *վ-ի հայերենում արտացոլման համար կարելի է սահմանել հետևյալ ընդհանուր օրենքը:

Բոլոր դիրքերում հնդեվրոպական ոչ վանկարար *վ-ն հայերենում տվել է գ, բացառությամբ երկու դեպքի: 1) Միջձայնավորային *վ-ով հնչյունախմբին (VվV) եթե հաջորդել է ածանց կամ ածական (հիմնականում *г տարրով սկսվող), ապա *վ-ն ընկել է: Այդ երևույթը եղել է նախքան *վ > գ հնչյունափոխությունը, այլապես պետք է ենթադրել հետագայում միջձայնավորային գ-ի անկում, մի բան, որ հայերենին հատուկ չէ: 2) Երբ ձայնավորից հետո դիրքում *վ-ին հաջորդել է *ո, և այդ հնչյունախմբին (Vվո) որևէ ածանց կամ ածական չի հետևել, *վ-ն հայերենում արտացոլված է շրթնային և (վ)-ով: Նախնական Vվո հնչյունակապակցություն պետք է ենթադրել նաև այն մի քանի բաղադրյալ ձևերի համար, որոնց նախաձևերը դժվարանում ենք վերականգնել: Այսպիսի վարկածի դեպքում, հասկանալի է, շեշտահաջորդ վանկերի կամ ձայնավորների կորուստը պետք է հաջորդած լինի *վ > գ, *վ > յ հնչյունափոխությանը:

³³ Նույն տեղում, էջ 172: J. Greppin, նշվ. աշխ., էջ 70: H. Eichner, նշվ. աշխ., էջ 153—154:

³⁴ Հ. Պեդեքսն, նշվ. աշխ., էջ 9: A. Meillet, Esquisse, p. 681. Գ. Զառուկյան, նշվ. աշխ., էջ 211:

Այս օրենքին քիչ թե շատ հակասող օրինակներ կարող են գրտվել եղեփն և հովի բառերը (մյուսների և (վ)-ն կամ անմիջապես հնդեվրոպական *u-ին չի հանդում, կամ էլ այդ բառերը այս կամ այն չափով համողիչ ստուգաբանություններ չունեն), որտեղ միջձայնավորային գիրքում և (վ)-ն ոչ թե u-ից, այլ ի-ից առաջ է:

Եղեփն բառի ստուգաբանությունն ընդունված է շատ լեզվաբանների կողմից: Այն բխեցվում է *el-/ol- «կարմիր, դարչնագույն» արմատի *el-eu- նախաձևից, որ հայերենից բացի համապատասխանություններ ունի նաև սլավոնական լեզուներում, ինչպես՝ չեխ. jalovec, լեհ. jalowiec, ռուս. яловец «գիհի»³⁵: Սակայն սլավոնագետների մեծ մասը մերժում է սլավոնական նշված բառերի այդպիսի ստուգաբանությունը: Նրանք *alovъсь/*jalovъсь նախաձևերին հանգող այդ բառերը բխեցնում են սլավոնական alov- «ստերջ, չբեր, անպտուղ» արմատից, որ հնդեվրոպական *el-/ol--ից չի ծագում՝ համաժ. հին սլավ. alova, բուլղ. ялов, ռուս. яловый «ստերջ, ամուլ, անպտուղ», սլովեն. jalovec «անպտուղ, ամուլ անասուն», չեխ. jalovec «գիհի»: իսկ բարբառում՝ «ստերջ ոչխար»: Ըստ այդ սլավոնագետների գիհի ծառը այդպիսի անվանում է ստացել սլավոնական լեզուներում (ինչպես նաև լատիններենում՝ համաժ. iunīx «ստերջ, ամուլ» և iuniperus «գիհի»), որովհետև այն երկտուն ծաղիկներով բույս է, որի պատճառով հաճախ չի պտղավորում³⁶: Այս պարագային, ինքնին հասկանալի է, որ հայերեն եղեփն բառի ստուգաբանությունը նույնպես կասկածելի է դառնում, որովհետև *el-/ol- արմատով և *-eu ածանցով մեկ այլ ձև հնդեվրոպական մյուս լեզուներում չենք գտնում:

Հովի (p-a) բառը ստուգաբանվում է որպես հնդեվրոպական *ou- «ոչխար» և *pā- «արածեցնել, կերակրել» բաղադրիչներից կազմված բարդություն՝ *ou-pā-, որտեղ միջձայնավորային *p բաղաձայնը հնչյունափոխվել է u-ի³⁷: Հնդեվրոպական *pā-ն ֆա- ձևով հայերենում առկա է միայն ֆաւաւն «հոտ, երամակ» (*pātro-) բառում և ինքնուրույն գործածություն չունի: Որպես բարդ բառի երկրորդ բաղադրիչ *pā- արմատը հայերենից բացի վկայված է նաև հին հնդկերենում, որտեղ այն ավելի գործուն է, համաժ. gō-pāh «հովիվ, տավարած» (*g*ou- «տավար» + *pā «արած»), gōpāyati «տարածեցնել», pasupā-h «հովիվ ոչխարի»³⁸: Ուստի հնարավոր է, որ հայերեն բառը արիական տարածքի ազդեցություն է, որը հաջորդել է *u > q օրենքին:

³⁵ Տե՛ս Julius Pokorny, Indogermanisches etymologisches Wörterbuch, Bern und München, 1959, S. 303: Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. II, Երևան, 1973, էջ 18; G. Solta, Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen, Wien, 1960, S. 413:

³⁶ М. Фасмер, Этимологический словарь русского языка, т. IV, М., 1973, стр. 554. Этимологический словарь славянских языков, вып. I, М., 1974, стр. 69.

³⁷ Տե՛ս A. Ernout et A. Meillet, Dictionnaire étymologique de la langue latine, Paris, 1932, p. 684. J. Pokorny, նշվ. աշխ., էջ 787: Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, էջ 117:

³⁸ J. Pokorny, նշվ. աշխ., էջ 483: Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. III, էջ 117: ինչպես տեսանք, Ջ. Գրեպինը այս բառի համար առաջարկում է *ou-tor- ն. խաձև:

Հայտնի է, որ հնդեվրոպական նախալեզվի համար վերականգնում են շրթնայնացած ետնալեզվային բաղաձայնների *gʷ, *gʷn, *kʷ, *kʷ(h), շարք, որոնք, անկախ ծագումից, իրենց արտասանական յուրահատկության շնորհիվ գործառական կապի մեջ կարող էին լինել *u հնչյունի հետ: Դա երևում է վերականգնվող զուգաձևերից՝ *gʷel- -- *uel- «ցանկանալ», *gʷhen-(ə)- -- *uen- (<*ua-) «ծեծել, խփել», *gʷher- «տաք, ջերմ, շոգ» — *uer- «ալրել, վառել» և այլն³⁹: Այդ երևույթը բարբառներում ունեցել է տարբեր զարգացում: «Սատեմ» խմբի լեզուներում, եթե իսկապես եղել են շրթնայնացած ետնալեզվային բաղաձայններ, բավական վաղ շրջանում է վերացել այդ բաղաձայնների շրթնային արտասանությունը, որով նրանց կապը *u հնչյունի հետ խզվել է: «Կենտում» լեզուներում այդ արտասանությունը պահպանվել է երկար ժամանակ, որն այս կամ այն կերպ իր հետքն է թողել տվյալ լեզվի հնչյունական համակարգում: Լեզուների մի մասում դրանք արտացոլված են որպես u ձայնավորով հաջորդված բաղաձայններ, մյուսում դարձել են շրթնային բաղաձայններ: Սակայն այս դեպքում նույնպես այդ բաղաձայնների հետացումը *u-ից ակնհայտ է:

Պետք է ենթադրել, որ միայն հայերենում և կելտական (բրետոներեն, կիմերեն, կոռներեն) լեզուներում է, որ այդ կապը այլ տիպի փոփոխություններ է առաջացրել: Կելտական լեզուներում *u-ն արտասանությամբ աստիճանաբար մոտեցել է *gʷ(h)-ին և, վերջապես, *gʷ(h) > b հնչյունափոխությունից հետո գրավել նրա տեղը: Եթե հայերենի շատ վաղ շրջանի հնչյունական համակարգին խորթ չի եղել *gʷ(h) հնչյունը, ապա այն գործառական կապի մեջ մտնելով *u-ի հետ, կարող էր, ի վերջո, նույնանալ նրա հետ: Այս երևույթը լեզուներում տեղի է ունեցել միջանցից անկախ⁴⁰:

Կելտական լեզուներում *u-ից եկող gʷ-ն, որ պահպանել է շրթնային արտասանությունը, չի նույնանում հնդեվրոպական *gʷ-ից ստացված b-ի հետ, հետևաբար *u > gʷ օրինքը այս լեզուներում ավելի ուշ շրջանի երևույթ է: Իսկ հայերենում հնդեվրոպական երկու հնչյունները նույնացել են (*gʷh > q և *u > q), որ խանգարում է այդ հնչյունափոխությունների հարաբերական ժամանակագրությունը որոշելուն:

Ուրեմն, հնդեվրոպական ոչ վանկարար *u-ն հայերենում նախապատմական ինչ-որ շրջանում բոլոր դիրքերում ուներ ետնալեզվային արտասանություն: Այդ հնչյունի համար բացառված էր ձայնավորից հետո *o-ից առաջ դիրքը, ուր հանդես էր գալիս նրա առաջնալեզվային տարբերակը, որի հետևանքով այժմ ունենք ստուգաբանական զուգաձևեր՝ առեգ—առեւ, կոգի—կով, ոգի—ևով, դեգր—դեդեկիմ և այլն⁴¹: Այդ շրջանում q և վ հնչյունները արտա-

39 Տե՛ս Դ. Բ. Джаукян, նշվ. աշխ., էջ 244:

40 Նոր պարսկերենում նույնպես v-ն բառակզրում երբեմն տալիս է g, որը շատ ուշ առաջացած երևույթ է:

41 Գուցե այս դիրքում ևս *u > q օրինքը գործել է, իսկ այժմ այդտեղ u (վ) է հետնաբար՝ a-ի մոտ — qa > —վա հակառակ հնչյունափոխության հետևանքով, հմմտ. օրինակ, ժամանակակից ռուսերենում բառավերջի o-ով հաջորդված միջձայնավորային r-ի արտասանությունը, ինչպես՝ горячего, красного, его, всего:

սանությամբ միմյանցից շատ չէին տարբերվում: Ենթադրելի է, որ գ-ն սկզբնապես ունեցել է շրթնայնացման որոշ երանգ⁴²: Նրանք միմյանցից հեռացել են աստիճանաբար, երբ սկսել են կատարել իմաստազատիչ դեր և դարձել են տարբեր հնչյութներ:

Հայերենում *u > q անցման մոտավոր ժամանակը որոշելուն ինչ-որ շափով, գուցե, օգնում է Ուրարտուի Սարգուր II թագավորի մ. թ. ա. VIII դարի կեսերի արձանագրություններում հիշատակվող Սևանա լճի ավազանի երկրորդ անգլի անվան Սelikuhī (Uelikuni) ստուգաբանությունը: Այդ անունը հանդիպում է նաև Սարգուր II-ի որդի Ռուսա I-ի մ. թ. ա. VIII դարի վերջի մի արձանագրությունում⁴³, Գ. Ղափանցյանը գտնում է, որ այդ տեղանունը (Velikuni) հայերենում դարդացել է որպես Գեղաբունի⁴⁴: Հնարավոր է, որ մ. թ. ա. VIII դարում այդ բառը հայերենում ևս սկսվել է շրթնային u-ով, բայց և այնպես «հնդեվրոպական *u-ի հայ. գ հնչյունափոխությունն ավարտվում է վաղ հնագույն շրջանի վերջում»⁴⁵, այսինքն՝ ոչ ոչ քան մ. թ. ա. IV—III դդ., մինչև պահլավական փոխառությունները⁴⁶: Ինչ վերաբերում է հայերենի հնչյունական համակարգում *u > q անցման հարաբերական ժամանակագրությանը, ապա ենթադրվում է հետևյալ հաջորդականությունը.

«1) *s > h, 2) *k > s, 3) *u > q»⁴⁷:

Հնդեվրոպական բաղաձայն և ձայնորդ *u-ն հայերենի հնչյունական համակարգում ստացել է յուրօրինակ արտացոլում, որով և, գուցե, պայմանավորված են այդ համակարգի այլ փոփոխություններ: Քանի որ հայերենը ինչ-որ շրջանում որոշ դիրքերում չունեւ բաղաձայն *u (բառասկիզբ, բաղաձայնից հետո ձայնավորից առաջ, միջձայնավորային դիրքեր) և ձայնորդ *u (ձայնավորից հետո բաղաձայնից առաջ դիրք, որտեղ *eu, *ou > հայ. ոյ), ձգտելով լրացնել հնչյունական համակարգի բաց վանդակները, այդ դիրքերում նա սկսում է ՚ (վ) արտաբերել *m, *p, *b (h), *t հնչյունները (հմտ. *amōr- > սուր, *sip-to- > հիւր, *səbh- > աւագ, *arā-trom- > արար և ալլն): Հենց այս հնչյունափոխությունն էլ, պետք է ենթադրել, նպաստել է *u > q օրենքի դադարւելուն:

⁴² Այս ենթադրության օգտին են խոսում նաև մի քանի հայերեն փոխառությունները վրացերենում, ինչպես՝ ოვინო (գիւնի), გვირაბი (վիրապ): Տե՛ս Գ. Բ. Джаукян, նշվ. աշխ., էջ 224:

⁴³ Տե՛ս Ս. Գ. Իսախանյան, Վելիկունի երկիրը, «Հայաստանի կուլտուրայի պատմության ինստիտուտի աշխատություններ», հ. 1, Երևան, 1935, էջ 153—204: Գ. Ա. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960, էջ 286—287:

⁴⁴ А. Капанцян, Историко-лингвистические работы, т. II, Ереван, 1975, стр. 80—83.

⁴⁵ Գ. Բ. Джаукян, О стратификации и хронологизации картвельско-армянских совпадений, «Арнольд Степановичу Чикобава» (сборник, посвященный 80-летию со дня рождения), Тбилиси, 1979, стр. 92.

⁴⁶ Գ. Բ. Джаукян, Очерки, стр. 331.

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 318:

ИНДОЕВРОПЕЙСКИЙ СОГЛАСНЫЙ *ц В АРМЯНСКОМ

Кандидат филол. наук М. А. АГАБЕКЯН

(Резюме)

Индоевропейский неслоговой *ц в одном из дописьменных периодов истории армянского языка во всех позициях имел заднеязычную артикуляцию, кроме позиции перед *о, в которой он выступал в лабиальном варианте, в результате чего теперь имеем этимологические дублиеты типа kov—kogi, agev—ageg, dedevim—deger. В этот период звуки g (q) и v (ι/ι) в артикуляции мало отличались друг от друга: звук g, вероятно, имел некоторый лабиальный оттенок (*g^ц). Эти звуки постепенно отошли друг от друга, когда начали выполнять смысло-различительную роль и стали разными фонемами.